

“ВАҚТ” КОНЦЕПТИГА ОИД ФРАЗЕМАЛАР СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Mamarajabova Iroda Fayzullayevna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti.

E-mail: mamarajabovairoda088@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада вақтга оид фраземалар ва тасвирий ифодаларнинг таркиби, маъноси ва уларнинг структураси ҳақида тафсилотлар бериш учун эмпирик ва теорик маълумотлар, шунингдек, вақтга оид фраземалар ва тасвирий ифодаларнинг структур-семантик хусусиятлари ёритилган.

Калим сўзлар: Фразеология, ибора, публицистик, тарихий, вақт, инсон, герменевтика.

“Фразеология” сўзи юнунча сўздан олинган бўлиб, “Фраза” ибораси, хоҳиш ва “Логос” таълимотининг илдизларидан иборат. Фразеологик ибораларнинг маъноси “ибора” ва “фразеология” сўзларининг мазмуни ва моҳиятидан келиб чиқади. Фразеологизм, фразеологик бирлик, фразема – икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топган, маъновий жиҳатдан ўзаро боғлиқ сўз бирикмаси ёки гапга тенг келадиган, яхлитлигича кўчма маънода қўлланиладиган ва бўлинмайдиган, барқарор (турғун) боғланмаларнинг умумий номидир¹.

Тилшуносликнинг бошқа бўлимларида бўлгани каби герменевтикада ҳам бу бирликларнинг тури иборанинг қоида ва қонуниятларига бўйсунди. Яъни фразеологик иборалар ҳам тузилиш ва маънога қарамай ибора меъёрлари асосида ташкил қилинади. “Фразеологик” сўзига келсак, шуни айтиш керакки, у фразеологик ибораларда ҳам бошқа ҳолатлардагидек (фразеологик таркиб, фразеологик гаплар) ўз хусусиятларини сақлаб қолади. Герменевтика фанида бирликларнинг уч тури - сўз бирикмалари, иборалар ва фразеологик гаплар орасида фразеологик иборалар кўпроқ ўрин тутди. Гап шундаки, бир томондан улар тилда кўп бўлса, иккинчи томондан у бошқа талқин туркумида компонент вазифасини бажаради, айниқса, айрим гаплар бутунлай турғун сўз бирикмаларидан иборат. Тил материалларини танлаш ва қўллашда ёзувчини кўпроқ халқ нутқи бирликлари қизиқтиради.

¹ Раҳматуллаев Ш., Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Т., 1966; Виноградов В. В., Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, в его кн.: Избр. труды, т. 3, М., 1977; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш., Ҳозирги ўзбек адабий тили [Знашр], Т., 1992; Реформацкий А. А., Введение в языковедение, М, 1998.

Фразеология - тилнинг тузилиши ва таркибини, семантик хусусиятларини, турғун ибора ва гапларнинг манбасини ўрганадиган тилшунослик фанининг бир тармоғи. Фразеологизмлар тилнинг энг муҳим бирликлари ва фикрни ифодалаш воситаси бўлиб, уларнинг шаклланиш жараёни, тузилиши ва маъноси маълум лисоний қонуниятлар асосида амалга оширилади. Фразеологик бирликлар ёки иборалар тилнинг йиллар давомида қуйилган ва илгари маълум бўлган маънолари билан барқарорлашган тайёр материали сифатида ишлатилади. Фразеологизм тадқиқотчиларининг деярли барчаси бадиий асарлар материали асосида ўз асар ва мақолаларини ёзганлар. Бироқ фразеологизмларнинг асосий манбаи халқнинг жонли тилидир. Матбуот ва умуман оммавий ахборот воситаларининг тили луғат, фразеология, сўз ясаиши, композициянинг бугунги ҳолатининг кўзгусидир.

Тил тараққиётининг ҳар бир босқичида адабий тил меъёрларини ўрнатишда улар насрий тил ва оммавий ахборот воситалари тилига таянади, чунки тилнинг фаол элементи оммавий ахборот воситалари, телевидение ва радиоларда кузатилади.

Фразеологик бирликлар кўпроқ бадиий асарларга ва халқлар тилига хос бўлиб, илмий, тарихий ва публицистик асарларда улардан фойдаланиш кам учрайди. Бироқ айрим тарихчи ва олимлар тарихий ва илмий асарлар ёзишда тилнинг шундай образли воситаларидан маҳорат билан фойдаланганларки, улар илмий асарларда ва луғатларда тилга олинган.

Фраземалар деб номланувчи улар кундалик ҳаётда, адабиётда ёзувчилар, санъат соҳиблари томонидан нутқнинг, тасвирланган ҳодисаларнинг ифодалилигини оширишда кенг қўлланилади. Фраземалар фразеологик бирлик турларидан бири сифатида гўзал услубнинг энг муҳим омилларидан биридир. Улар нутқни бойитади, уни аниқ, ифодали, ўткир қилади, фикрни тўғри ва ихчам ифодалашга имкон беради. Профессор Ҳ.Мажидов таъкидлаганидек, улар “бошқа семантик гуруҳлардан фақат махсус тузилган ажралмас семантикаси билан фарқ қилади”². Фраземалардаги идиомалардан фарқли равишда компонентлардан бири бевосита маъносини йўқотади, янги семантик тус олади, янги қўлланиш соҳасини олади. Шунини қўшимча қилиш керакки, айнан шу хусусиятлар уларнинг тушунарсиз тушунишига сабабдир. Шу муносабат билан луғатларда шарҳлар бериш, тушунтиришлар бериш уларни тўлиқ тушуниш учун зарур бўлади. Шу боис “Ғиёс-ул-луғот” луғатида кўплаб фразеологик иборалар изоҳланган. Мисол учун, масеуи якшаба [бир соатлик насроний] айланмасида иккала компонент ҳам мажозий маънода ишлатилади, улар "узум шаробини" ифодалайди. Мири шабгирир айланмасида [кечанинг иккинчи ярмининг боши]

² Мажидов, Ҳ. Ҳозирги тожик адабий тилининг фразеологик тизими / Ҳ.Мажидов. - Душанбе: Деваштич, 2006. - 409с.

биринчи элемент умумий тушунчани ифодалайди, иккинчи элемент эса уни аниқлайди. Фақат иккинчи компонент туфайли бу айланма фразеологик хусусиятга эга бўлиб, фразеологик бирликлар туркумига ўтади, турғун шакл олади ва бу шаклда “кечаси кўча ва бозорларда сайр қилувчи шахар комендантлари” маъносини ифодалайди³.

Тузувчи томонидан берилган барча фраземаларда мажбурий фразеологик элементлар бир ёки иккита асосий компонент семантикасининг кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кенг тарқалган ҳодиса яхши кузатилади, чунки улар фразеологик бирликларнинг умумий ва ажратилмайдиган семантикасини шакллантиришда катта роль ўйнайди. Улар сўз бирикмаларининг қўлланиш доирасини белгиловчи омил бўла олади. Маълумки, фразеологик бирликлар, хусусан, фраземалар ҳам сўзлар каби архаизмга айланиш хусусиятларига эга. Шунга кўра, кўриб чиқиладиган айрим мисоллар ва шунга ўхшаш мисоллар бугунги кунда ё умуман қўлланилмайди, ёки қўлланишдан чиқиб, архаистик фразеологик бирликлар қаторини тўлдирган.

1. Битта эргаш гап вақтни ифодалайди

1. Ҳаракат (ҳодиса) қачон содир бўлишини билдиради

Бу типдаги умумий қўшимчалар: аввал, аввал, яқинда, кейинроқ (кейин), ҳозир, яқинда, кейин, бугун, эртага, бугун кеча, кеча ва ҳоказо. Масалан:

1) Ҳозир ёмғир ёға бошлади!(Вақт нуқтаси) Ҳозир ёмғир ёға бошлади!

2) Мен уни яқинда кўрмадим.(Вақт даври) Мен уни яқинда кўрмадим.

3) Бугун кечқурун бўш бўласизми? (вақт даври) Бугун кечаси бўшмисиз?

4) Кейинроқ кўришамиз (Вақт нуқтаси) Кейинроқ кўришгунча.

Бу типдаги умумий қўшимчалар қуйидагилардир: ҳар доим, доимий, доимий, доимий, доимо, тез-тез, умуман, деярли ҳеч, кўп, ҳеч қачон, одатдагидек, вақти-вақти билан (баъзан), тез-тез, вақти-вақти билан (мунтазам, вақти-вақти билан), камдан-кам, мунтазам, такроран, камдан-кам (камдан-кам), баъзан, одатда, ҳозир ва кейин (аҳёнда, баъзан) ва ҳоказо.

Масалан:

1) У доимо ўз фикрини ўзгартиради (частотаси) У доимо фикрини ўзгартиради.

2) Биз ҳозир ва кейин учрашамиз, лекин мунтазам эмас.(Частота) Биз ҳозир ва кейин учрашамиз, лекин мунтазам эмас.

3) Лестер камдан-кам ҳолларда хонасидан чиқиб кетарди (частотали) Лестер камдан-кам ҳолларда хонасидан чиқади.

3. Вақтни билдирувчи бошқа қўшимчалар:

³ Ромпурй, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот / М.Ғ.Ромпурй.-Душанбе, 1987 - 480 с.

Асосан: аллақачон, эрта, ниҳоят, биринчи, дарҳол, ҳозир, кеч, узок, ҳозир, яқинда, бери, яқинда, ҳали ва ҳоказо. Масалан:

- 1) Мен ҳозир (яқинда) қайтаман. Бироздан кейин қайтаман.
- 2) Ниҳоят қандай қарорга келдингиз? Ниҳоят қандай қарорга келдингиз?
- 3) Ненси эрта турди Ненси эрта турди.
- 4) У эндигина операция қилинди. У эндигина операция қилинди.

Ҳозирги (қиска) жумлада 1) ҳозирдан то келажакдаги маълум бир дақиқагача бўлган қиска давомийликни таъкидлайди; охири (ниҳоят) жумлада 2) воқеанинг якуний натижасини таъкидлайди; 3 жумлада эрта (эрта) жумла ҳаракатнинг одатда эътироф этилган вақтдан олдин содир бўлганлигини билдиради; жумладаги адолатли 4) вақт давомийлиги ўтмишдаги маълум бир вақтдан ҳозирги кунгача жуда қиска эканлигини англатади.

Вақт инсон томонидан моддий ҳаракат ёки ҳодисаларнинг содир бўлиш жараёнини тасвирлаш учун қўлланиладиган параметрдир. Вақт ташқи олам таъсирида бўлмаган материянинг даврий ўзгариши қонуни билан белгиланади. Қиска муддатли: (вақт) қиска. Бир лаҳза: жуда қиска вақт; Лаҳза: жуда қиска вақт; Лаҳза: ажралмас, ёмғир устида ва осмон мусаффо. Бир зумда: жуда қиска вақт: осмонда баланд шовқин пайдо бўлади Минглаб гўзал учкунлар. Уни лаҳзалик деб ҳам аташади. Кўз очиб юмгунча: жуда қиска лаҳза учун метафора; бир зумда: а кичик қалдирғоч ҳавода учиб, кейин ғойиб бўлади. Бир лаҳза: жуда қиска вақтни билдиради. Вақт қиличга ўхшайди: вақт. Вақт ўқдек тез ўтади. Вақтнинг қандай тез ўтишини тасвирлайди: кўз очиб юмгунча. Бармоқ чайқалиши: жуда қиска вақтга ташбеҳ. Кеч бўлди, кейин тез бўлади дейилганда: романларда кенг тарқалган ибора. Ҳамса содир бўлганда, деган маънони англатади. Тезлик – ҳикоя тезлигига етиб борадиган нарса эмас.

Момақалдиروқнинг тезлиги қулоқларни ёпиш учун жуда тез: момақалдироқ шунчалик тез келадик, қулоқларни ёпиш учун жуда кеч. Бу шиддатлилиқнинг метафорасидир. Одамларни ундан эҳтиёт бўлиш учун жуда кечлик қилади. Гап: Кичик бўшлиқ олдида югураётган кичкина оқ от каби. Вақт қандай ўтишини тасвирлаб беринг. Ўткинчи: Кўз очиб юмгунча: кўз, мен бу ерда ўн кундан ортиқ вақтдан бери. Бу ерда “кўз очиб юмгунча” қиска вақтни тасвирлайди, узок, ўлиш арафасида.

Вақтнинг фазовийлашуви онгнинг парчаланишига ҳам олиб келади. Макон давомийликка бостириб киради ва тил онгга қилганидек, вақтни илмий таҳлил қилиш учун узилиш нуқтасига айлантиради. Тил ҳодисалар дунёсини бўлиш ва ўзига хослик ва фарқ орқали ҳамма нарсага ном қўшиш орқали одамлар ўртасида мулоқот қилиш имконини беради. Шунинг учун тилда сақланадиган нарса оммавий конвенциядир ва ҳеч қандай хусусий шахс тил ярата олмайди. Демак, инсоннинг идроки, ҳиссиёти, бир томондан, умумий, тилга мансуб, аниқ лекин

хусусий эмас; тил уни ҳаракатчанлигидан маҳрум қилмасдан идрок эта олмайди, унга оддий шаклларни ҳам яратмасдан бириктира олмайди. Бу жамоат мулки. “Тил онгни бошқаради. Биз ҳолатлар ва ҳолатларни бир-бирига аралашмасдан ёнма-ён қўйганимиз сабабли, биз руҳ бошдан кечираётган нарсаларни тўлиқ таржима қила олмаймиз. “Ақл ва тил ўртасида умумий ўлчов йўқ.” Одатда, биз ўзимизни фақат тил/макон синиши орқали кўрамиз, бизнинг онгимиз сўзларга айланади. Бизнинг конкрет, жонли ўзлимиз шундай қилиб қобиқ билан қопланган, "қобиқ аниқ белгиланган руҳий ҳолатлардан иборат. Улар бир-биридан ажратилган, шунинг учун улар собитдир." Ҳаёт туйғуси оддий сўз билан айтганда сақланади. Капалакни намуна ушлагичига михлаб қўядиган игна, у жамоатчилик эътибори учун барқарор бўлиб қолади ва шу билан бирга ўз ҳаётини йўқотади. Хусусий ботиний дунё бойлигини бекор қиладиган халқ тилидир. Тилдан сакраб чиқиб, онг тубига кишансиз кириш орқалигина эркинликка эришилади.

Шунинг учун биз бу "вақт" эканлигини кўришимиз мумкин - бизни саросимага ва ночорликка тўлдирадиган бошқариб бўлмайдиган нарса, бу бизга эркинлик имкониятини беради, чунки чексиз муддатда, кейинги сония олдиндан айтиб бўлмайди, Озодлик ҳали ҳам очиқ. Бизни эркинлик имкониятидан маҳрум қиладиган "тил" - ташқи дунёни билишга имкон берувчи воситадир, лекин шунга қарамай, биз ундан қочиб, ҳақиқий эркинни излашга ҳаракат қилишимиз мумкин, - дейди Бергсон эркинликка таъриф берар экан.

Бизни қизиқтиргани шуки, замон ва маконни ана шундай таҳлил қилишда билишнинг энг асосий қуроли бўлмиш “тил” қандай туғилганини кўриш мумкиндек. Тилнинг шакли муаммоси нафақат лингвистик муаммо, балки инсон билишининг энг ибтидоий ва фундаментал асосларини ўз ичига олган антропологик муаммо эканлигини ҳис қиламан. Нима учун эр юзидаги кўплаб халқларнинг турли тиллари деярли бир хил шаклга эга ва бир хил табиатга эга? Деярли барча скриптлар занжирга ўхшаш, белгилар бир-биридан мустақил, кераксиз вариантларсиз барқарор, ижтимоий жиҳатдан тартибга солинган ва ҳоказо. Очиғи, тилимизнинг вужудга келишига замон ва макон ҳақидаги билимимиз сабаб бўлади. Оннинг фазовий диаграммаси мавжуд эмас ва ҳар қандай диаграмма фақат узлуксиз оннинг рамзидир. Шунинг учун онг чизиқли, фикрлаш чизиқли бўлиши керак, ҳатто "танлов қилиш" жараёни ҳам, биз уни дарахт шохлари диаграммаси сифатида чизишимиз мумкин, аммо онг учун ҳақиқий танлов эго ҳисобланади. Якуний нуқтага етгунча айланиб юрган ҳолда олдинга силжиш жараёнидир. Тил оладиган шакл бизнинг онгимизнинг энг ҳақиқий шакли - занжир, узлуксиз, боғлиқ, аммо сабаб-оқибат муносабатлари эмас, балки кетма-кет муносабатлардир. Шу билан бирга, тилнинг маъноси

айнан турли сўзлар орасидаги узлуксизликнинг онгда қолдирилган изи билан боғлиқ бўлиб, бу онгдаги вақтнинг фазовийлашувига тўлиқ мос келади.

“Космос” тушунчаси ҳам тилнинг шаклланишига ҳисса қўшади бу – фазонинг соф тушунчаси бўлиб, у бизга ўзимизникидан фарқ қиладиган ва ҳаммага тегишли бўлган "ташқи"ни кўрсатади. Бу барча онларнинг умумий идрок объекти бўлиб, у ижтимоий ҳаёт эҳтиёжларидир. Шунинг учун ҳам тил ҳамиша ижтимоий ва анъанавий бўлиб, тушунчалар имкон қадар қатъий бўлади. Етук тил кўпинча катта ўзгаришларга учрамайди. Шу билан бирга, макон сезги турли тушунчаларни бир-бирини ташқи кўринишга олиб келади ва уларни таниб олиш учун ўзига хослик ва фарқига кўра таснифлаш керак. Шунинг учун ҳам тил белгилари ҳамиша мустақил ва бир-бирини истисно қилиб, ўзини бошқалардан фарқи орқали, ўзини бир-биридан ажратиб туради, ўзига хос хусусиятга эга. ва ҳар доим ҳамма нарсани аниқ белгиланган тоифаларга айлантиришга ҳаракат қилишда.

Шу сабабли, биз рационалик ва мантикқа мутлақо ишонадиган фикрлаш тарзида мақтовга сазовор нарса йўқ деб ўйлашимиз мумкин - аслида бу дунёни тушунадиган одам бўлишнинг энг осон йўли бўлиши мумкин. Қийин қисми чексиз, ноаниқ, таърифлаб бўлмайдиган, тирик ўзликни билишдир. Бу ҳақиқатан ҳам фан ҳал қила олмайдиган нарса, чунки фан вақтни ташқи дунёдан олиб ташлаши ва уни ҳисобланган вақтга айлантириши керак. Фан оламида (квант механикасида ташқари) сабаб ва натижа мутлақ, вақт эса нуқтага ўхшайди. Фалсафа бизга айтади: эркинлик мавжуд ва ҳаёт узлуксиздир. Бу жуда оптимистик муносабат, ҳатто келажакни башорат қилиб бўлмаса ҳам, биз барибир эркинликнинг мавжудлиги учун миннатдор бўлишимиз мумкин. Каузал детерминизмга қатъий ишонган ва йиллар давомида ирода эркинлигига ҳеч қачон ишонмаган шахс сифатида менинг кўплаб ғояларим Бергсон томонидан қаттиқ силкинди. Зеро, у Париждаги Пантеон залининг икки марказий деворидан бирига номи ўйиб ёзилган буюк файласуф, атиги 200 саҳифадан кам бўлган юпка китоб ёзган бўлса-да, одамларни ҳайратга солиши учун етарли ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА АДАБИЁТЛАР

1. Раҳматуллаев Ш., Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Т., 1966.
2. Виноградов В. В., Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, в его кн.: Избр. труды, т. 3, М., 1977.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш., Ҳозирги ўзбек адабий тили [Знашр], Т., 1992.
4. Реформацкий А. А., Введение в языковедение, М, 1998.
5. Мажидов, Ҳ. Ҳозирги тожик адабий тилининг фразеологик тизими / Ҳ.Мажидов. - Душанбе: Деваштич, 2006. -409с.
6. Ромпурй, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот / М.Ғ.Ромпурй.-Душанбе, 1987 - 480 с.